

**Семантична характеристика фразеологізмів з компоненті-
найменнями органів мовлення**

**(ОБРАЩАЕМ ВНИМАНИЕ, ЧТО НЕКОТОРЫЕ ФРАГМЕНТЫ РАБОТЫ ИЗВЛЕЧЕНЫ ИЗ
ДАННОГО ДОКУМЕНТА)**

ЗМЕСТ

Уводзіны	3
Глава 1 Тэарэтычныя асновы даследавання фразеалагізмаў у сучаснай лінгвістыцы	5
1.1 Фразеалагізмы як аб’ект навуковага даследавання	5
1.2 Класіфікацыя фразеалагізмаў паводле іх катэгарыяльнага значэння	7
1.3 Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове	9
Глава 2 Семантычныя асаблівасці фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення	12
2.1 Семантычная групоўка фразеалагізмаў	12
2.2 Адназначныя і мнагазначныя фразеалагізмы	15
2.3 Сінанімія фразеалагізмаў	18
2.4 Антанімія фразеалагізмаў	19
Глава 3 Варыянтнасць фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення	20
3.1 Лексічныя варыянты	20
3.2 Марфалагічныя варыянты	21
3.3 Фанетычныя варыянты	22
3.4 Канструктыўна-колькасныя варыянты	23
3.5 Камбінаваныя варыянты	24
Заклучэнне	25
Спіс выкарыстанай літаратуры	28
Дадатак. Рэестр фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення	30

УВОДЗІНЫ

Сярод моўных адзінак беларускай мовы адно з найбольш значных месцаў займаюць фразеалагічныя адзінкі як «моўныя і культурныя знакі другаснай намінацыі» [Мокиенко 2008, с. 19], якія захоўваюць і перадаюць культурную інфармацыю. В. А. Ляшчынская адзначае, што асноўная роля фразеалагізмаў «якраз і заключаецца ў апісанні, характарыстыцы і ацэньванні ўсяго таго, што звязана з жыццём чалавека, але пры гэтым менавіта таго, што чалавек лічыць найбольш важным у сваім жыцці, каб выразіць і перадаць праз вобразнае ўяўленне ўстойлівы, каштоўнасны змест культуры, яе каштоўнасныя арыенціры» [14, с. 5].

У цэнтры фразеа лагічнай намінацыі знаходзіцца чалавек як пункт адліку той ці іншай з'явы. На сучасным этапе развіцця лінгвістычнай навукі, калі антрапацэнтрызм становіцца адным з асноўных прынцыпаў даследаванняў, існуе патрэба ў больш глыбокім, дэталёвым аналізе аднаго з бакоў жыцця чалавека – фізічнага стану, які вызначае працаздольнасць чалавека, якасць яго жыцця, асаблівасці паводзін.

Актуальнасць курсавой работы тлумачыцца тым, што фразеалагізмы з саматычным кампанентам могуць шмат чаго расказаць пра чалавека. Вылучэнне саматычных фразеалагічных адзінак абапіраецца на дамінантнае прысутнасць у іх словы з намінацыяй тых частак чалавечага цела, якія ўдзельнічаюць у стварэнні гукаў. Аналіз фразеалагічных адзінак дазваляе выявіць асобныя фрагменты традыцыйнага народнага светаўспрымання, упрыватнасці, як адбываецца характарыстыка чалавека пры дапамозе фразеалагізмаў, звязаных з маўленнем.

Актуальнасць даследавання таксама абумоўлена важнасцю асэнсавання ў беларускім мовазнаўстве фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення. Фразеалагізмы – невычэрпны пласт шматпланавай культурнай інфармацыі. Структуру фразеалагізма можна параўнаць з будовай пэўнага механізма, які складаецца са шматлікіх розных элементаў, сабраных разам для выканання адной функцыі, а паасобку маюць індывідуальнае значэнне. Адметнай асаблівасцю фразеалагізмаў з саматычным складнікам лічыцца іх здольнасць перадаць праяўленне духоўнага і матэрыяльнага жыцця з дапамогай слоў, што абазначаюць фізічныя і матэрыяльныя працэсы, уласцівасці, стан, успрымальныя зрокам, слыхам. Увага да саматызмаў матывуецца тым, што самаасэнсаванне чалавека пачынаецца з уражанняў, якія ён атрымлівае праз органы пачуццяў і часткі чалавечага цела. У выніку вывучэнне саматызмаў знаходзіцца непасрэдна ў рэчышчы надзвычай актуальнага ў сучаснай лінгвістыцы антрапацэнтрычнага напрамку навуковых даследаванняў.

Мэта даследавання – раскрыць семантычныя асаблівасці фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення.

Для вырашэння пастаўленай мэты вырашаюцца наступныя **задачы**:

– апісаць фразеалагізмы як аб’ект навуковага даследавання, ахарактарызаваць падыходы да класіфікацыі фразеалагізмаў паводле іх катэгарыяльнага значэння, паказаць праблему варыянтнасці фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове;

– выявіць састаў семантычнай групойкі фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення;

– ахарактарызаваць фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення з пункту гледжання іх адназначнасці, мнагазначнасці, наяўнасці сінонімаў і антонімаў;

– вызначыць асаблівасці варыянтнасці фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення, апісаць асноўныя тыпы варыянтаў.

Аб’ектам навуковага даследавання з’яўляецца семантычнай групойкі фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення.

Прадмет даследавання – семантычныя асаблівасці фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення ў беларускай мове.

Крыніцай фактычнага матэрыялу паслужылі слоўнікі фразеалагічных адзінак.

Тэарэтыка-метадалагічную аснову даследавання ствараюць навуковыя работы айчынных і замежных мовазнаўцаў, якія паслужылі падмуркам у асэнсаванні праблемы семантычных, граматычных і стылістычных асаблівасцей фразеалагічных адзінак і з’яўляюцца метадалагічнай асновай для яе вывучэння ў межах курсавой работы. Найбольшы ўнёсак у даследаванне беларускай фразеалогіі зрабілі Ф. М. Янкоўскі, І. Я. Лепешаў, В. А. Ляшчынская, А. С. Аксамітаў, В. І. Рагаўцоў, У. І. Коваль, М. А. Даніловіч. Дзякуючы руплівым даследаванням навукоўцаў сёння з’явілася магчымасць і наспела пытанне даследавання семантычных асаблівасцей фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення ў беларускай мове.

Курсавая работа складаецца з уводзінаў, трох галоўных раздзелаў, заключэння, спісу выкарыстанай літаратуры, дадатка. Агульны аб’ём курсавой работы – 35 старонак. Спіс літаратуры займае 2 старонкі і складае 29 пазіцый. Дадатак змяшчае рэестр фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення.

ГЛАВА 1

ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У СУЧАСНАЙ ЛІНГВІСТЫЦЫ

1.1 Фразеалагізмы як аб'ект навуковага даследавання

Пад фразеалагізмамі ў сучаснай лінгвістыцы разумеюцца адносна ўстойлівыя, узнаўляльныя, экспрэсіўныя спалучэнні мінімум двух слоў, якія валодаюць цэласным значэннем (= ідыёмы) і якія характэрны для ўсіх моў свету, захоўваюць культурную інфармацыю, маюць эмацыянальна-ацэначную афарбоўку.

У фразеалогіі як асобным раздзеле мовазнаўства фразеалагізмы разглядаюцца як пэўная сістэма суадносных і ўзаемазвязаных моўных адзінак. Фразеалогія ў апошні час стала асабліва прыцягальнай для лінгвістаў, лінгвакультуралагаў, што звязана найперш з новым падыходам да вывучэння мовы ўвогуле і яе адзінак, у прыватнасці, фразеалагізмаў, якія не толькі называюць, але характарызуюць, выяўляюць адносіны, даюць ацэнку. І самае галоўнае – гэта тое, што фразеалагізмы захоўваюць культурныя ўстаноўкі народа, выпрацаваныя ў далёкім мінулым, без змен.

Фразеалагізмы вызначаюцца сваімі асаблівасцямі, спосабамі ўтварэння, паколькі гэта другасныя моўныя адзінкі, якія ўтвараюцца з гатовых сінтаксічных канструкцый, дзякуючы якім яны набываюць сваё гука-літарнае абазначэнне. Працэс утварэння фразеалагізмаў выяўляе найперш семантычнае абнаўленне гатовых спалучэнняў слоў, а заканчэнне фразеалагізацыі адбываецца з прычыны вольнага пераноснага выкарыстання ад канкрэтнага значэння да больш агульнага, ад прыватнага выпадку да абагульнення, і ў выніку старыя формулы становяцца нераскладальнымі семантычна, лексічна, граматычна.

Амаль аксіяматычным у лінгвістыцы стаў тэзіс, што фразеалогія – найбольш самабытная з'ява, што яна вызначаецца самай вялікай ступенню экстралінгвістычнасці, што фразеалагізмы заўсёды нясуць адбітак сваёй эпохі. Фразема як згустак культурнай інфармацыі адлюстроўвае глыбіню народнага духу, багаты гістарычны вопыт народа, яго мудрасць і сацыяльнае асяроддзе. Найбольш выразнае адлюстраванне, у параўнанні з многімі іншымі тэкстамі культуры, кагнітыўная сфера чалавека знаходзіць у фразеалагізмах, якія параўнальна нядаўна сталі вывучацца як сховішча культурнай інфармацыі (працы А. А. Аксамітава, І. Я. Лепешава, В. І. Коваля, М. Малохі, А. В. Даніч, А. В. Шарай, С. В. Галяк, А. Л. Садоўскай, В. Т. Іватовіч, Т. В. Валодзінай, Т. А. Сарокіна, А. А. Іўчанкі і інш.).

Беларускія фразеалагізмы вывучаюцца з боку іх семантыкі. Мова на ўзроўні слоў і іх спалучэнняў, як вядома, арганізавана ў складаную сістэму, што ўключае ў сябе мноства падсістэм, рознабакова звязаных паміж сабой. Такімі падсістэмамі ў фразеалогіі (гэтак жа, як у лексіцы, з'яўляюцца

сінанімічны рад, антанімічная пара, эпідыгматычная група, рода-відавая група, лексіка-семантычная група, тэматычная група, семантычнае поле і інш.

У паняцце «семантычная характарыстыка» ўваходзяць такія пытанні, як фразеалагічнае значэнне і састаўныя кампаненты яго сэнсавай структуры, класіфікацыя фразеалагізмаў па семантычнай злітнасці кампанентаў, а таксама адно з цэнтральных пытанняў гэтай характарыстыкі – сістэмныя сувязі і адносіны, у якія ўступаюць паміж сабой фразеалагічныя адзінкі, утвараючы семантычную парадыгму. Як піша рускі фразеолог У. П. Жукаў, «семантычную парадыгму ў сферы фразеалогіі складаюць: а) фразеалагізмы, ахопленыя з’явай варыянтнасці; б) фразеалагізмы сінанімічнага і антанімічнага характару; в) прыватныя значэнні ўнутры мнагазначнага фразеалагізма...; г) тэматычныя рады, якія ўтвараюцца на аснове семантычнай агульнасці фразеалагізмаў і г. д.» [5, с. 160].

Інфармацыйная насычанасць фразеалагічных тэкстаў засноўваецца на максімальнай кандэнсацыі раней разгорнутых сэнсаў, якія абапіраліся на пэўныя дзеянні, уяўленні, устаноўкі, стэрэатыпы, звязваліся з шырокім колам прадметаў, з’яў і, згодна з нашым разуменнем, могуць быць расшыфраваныя, узноўленыя шматступеневым шляхам «ад кропкі да сферы»: ад актуальнага значэння фразеалагічнай адзінкі да яго вобразнай асновы, выражанай ва ўнутранай форме, і іншых асацыятыўных узроўняў.

Беларускія фразеалагізмы вивучаюць паводле іх структуры і вылучаюць тры структурныя разнавіднасці. Да першай, найбольш шматлікай, адносяцца фразеалагізмы, утвораныя па структурнай схеме словазлучэння: *махнуць рукой, белая варона, казёл адпушчэння, бачыць наскрозь, склаўшы рукі*. У гэтых і падобных выразах ёсць граматычна галоўны кампанент, ад якога залежыць яшчэ адзін кампанент, звязаны з папярэднім сувяззю кіравання, дапасавання ці прымыкання (хоць гэта сувязь мае чыста фармальны характар). Другая разнавіднасць – гэта фразеалагізмы са структурай спалучэння слоў: *не ў галаве, за душой, ні рыба ні мяса, то бокам то скокам*. Гэтыя і падобныя выразы не маюць ні граматычна галоўнага, ні граматычна залежнага кампанента. У трэцюю разнавіднасць аб’ядноўваюцца фразеалагізмы са структурай сказа: *галава варыць (у каго), як кот наплакаў (каго, чаго), рукі кароткія (у каго), на мякіне не правядзеш (каго)*.

Выконваючы кумулятыўную функцыю, фразеалагізмы захоўваюць і перадаюць як пазамоўны калектыўны вопыт, так і адлюстроўваюць асаблівасці гісторыі, культуры, лад жыцця народа-носьбіта, асаблівасці прыроды і геаграфіі, эканомікі і палітыкі.

Адметная, спецыфічная, непаўторная інфармацыя кожнага народа акумулюецца пераважна ў намінатыўных адзінках мовы, семантыка якіх прама і непасрэдна адлюстроўвае прадметы, з’явы, якасці, працэсы пазамоўнай рэчаіснасці. Такімі спецыфічнымі моўнымі адзінкамі найперш выступаюць фразеалагізмы. Вельмі каштоўным нацыянальным матэрыялам з’яўляюцца так званыя “безэквівалентныя” фразеалагічныя адзінкі, у якіх адлюстраваны ўнікальныя ў адносінах да нейкіх іншых этнічных ці

нацыянальных культур з'явы і заканамернасці жыцця, таму такія адзінкі не маюць адпаведнікаў і эквівалентаў ў якой-небудзь іншай мове. Такія фразеалагізмы з'яўляюцца “залацінкамі народнай мудрасці”, яны ўпрыгожваюць мову і перадаюцца з пакалення ў пакаленне як самая вялікая каштоўнасць.

У беларускім мовазнаўстве набірае сілу вывучэнне фразеалагізмаў паводле тэматычнага аб'яднання кампанентаў. Адпаведна запатрабаваным становіцца папаўненне факталагічнай і аналітычнай базы ў гэтай навуковай сферы, што сталася падставай пры выбары тэмы нашага даследавання, прысвечанага вывучэнню асаблівасцей функцыянавання фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення.

1.2 Класіфікацыя фразеалагізмаў паводле іх катэгорыяльнага значэння

Катэгорыяльнае значэнне – гэта абагульненае значэнне (прадметнасці, дзеяння, якасці і г. д.), якое яшчэ называюць часцінамоўным. Фразеалагізмы паводле іх катэгорыяльнага значэння, а таксама з улікам іх марфалагічных уласцівасцей і характару сінтаксічнага ўжывання аб'ядноўваюцца ў структурна-семантычныя разрады, супастаўляюцца з адпаведнымі часцінамі мовы. «Пытанне пра колькасць семантыка-граматычных разрадаў, суадносных з часцінамі мовы, у лінгвістыцы пакуль што не атрымала адназначнага вырашэння. У беларускай мове вылучаюць пяць (А. С. Аксамітаў), восем (Ф. М. Янкоўскі), у рускай мове – сем (М. М. Шанскі, А. М. Чапасава), дзесяць (В. Т. Бандарэнка), адзінаццаць (В. Н. Грышанава) разрадаў» [Даніловіч, с. 8–9]. Сам аўтар працытаванай працы М. А. Даніловіч вылучае адзінаццаць разрадаў [3, с. 9].

Праводзячы граматычную характарыстыку фразеалагізмаў, вучоныя прапануюць вызначаць розныя групы ўстойлівых адзінак. І. Я. Лепешаў разглядае наступныя семантыка-граматычныя тыпы: назоўнікавыя, прыметнікавыя, дзеяслоўныя, прыслоўныя, мадальныя і выклічнікавыя. Вучоны вылучае таксама фразеалагічныя адзінкі, несудносныя з часцінамі мовы [9].

На думку А. С. Аксамітава, мэтазгодна вылучаць «пяць асноўных груп фразеалагічных адзінак – субстантыўныя, дзеяслоўныя, ад'ектыўныя, адвербіяльныя і прэдыкатыўныя» [1, с. 85]. Даследчык таксама засяроджвае ўвагу на фразеалагічных адзінках, якія суадносяцца з прэдыкатывамі (словамі катэгорыі стану).

М. А. Даніловіч у манаграфіі «Граматычная характарыстыка фразеалагізмаў» даследуе назоўнікавыя, прыметнікавыя і прыслоўныя фразеалагізмы [3].

Катэгорыяльнае значэнне большай часткі фразеалагізмаў, асабліва тых, якія ўтвораны па мадэлі словазлучэнняў, прадказваецца, сігналізуецца

граматычна галоўным кампанентам. Ёсць нямала фразеалагізмаў, «прыналежнасць якіх да пэўнага семантыка-граматычнага разраду не можа быць вызначана па апорным кампаненце» [18]. Сюды адносяцца амаль усе фразеалагізмы, якія маюць структуру спалучэння слоў (*без галавы, ні даць ні ўзяць, ні рыба ні мяса*), а таксама многія выразы, структурна арганізаваныя як словазлучэнні (*на ўсе рукі, чыстай вады, на ўвесь голас*). Нельга вызначыць па граматычна галоўным кампаненце катэгарыяльнае значэнне і ўсіх фразеалагізмаў, утвораных па мадэлі сказа. Катэгарыяльнае значэнне фразеалагізмаў-сказаў вызначаецца семантычна, праз тлумачэнне, якое даецца гэтаму выразу, і сінтаксічна, праз яго сінтаксічную функцыю (пераважна дапаўнення, недапасаванага азначэння і выказніка).

Сярод фразеалагізмаў-сказаў, суадносных з часцінамі мовы, вылучаюцца 6 наступных семантыка-граматычных разрадаў: назоўнікавыя, прыметнікавыя, дзеяслоўныя, прыслоўныя, мадальныя, выклічнікавыя [Маршэўская]. Па сваёй семантычнай накіраванасці несуадносныя фразеалагізмы аб'ядноўваюцца ў тры разрады: 1) суб'ектныя, 2) аб'ектныя, 3) суб'ектна-аб'ектныя. Сярод гэтых разрадаў найбольш шматлікім выступае разрад суб'ектных адзінак.

Паводле таго, што яны абазначаюць, суб'ектныя фразеалагізмы падзяляюцца на дзве групы: 1) выразы з агульным значэннем дзеяння, якое зведвае ці адчувае асоба; 2) выразы са значэннем стану, у якім знаходзіцца асоба. Несуадносныя фразеалагізмы пераважаюць над суадноснымі (апошнія ўтвараюць семантыка-граматычныя разрады назоўнікавых, прыметнікавых, дзеяслоўных, прыслоўных, мадальных і выклічнікавых выказаў).

Акрамя катэгарыяльнага значэння, у кожнага фразеалагізма ёсць канкрэтнае значэнне – гэта абавязковы кампанент фразеалагічнага значэння, уласцівы кожнай фразеалагічнай адзінцы. Гэта «прыватнае, індывідуальнае значэнне» [10, с. 48], дакладны сэнс пэўнага выразу. Яно паказвае, якую з'яву рэчаіснасці гэты выраз абазначае.

Аktуальнае фразеалагічнае значэнне мае шматмерную структуру, якая складаецца з наступных кампанентаў: дэнататыўны (на базе сігніфікатыўнага значэння суадносіць фразеалагізмы з прадметамі і з'явамі рэчаіснасці), сігніфікатыўны (выражае абагулены змест), канататыўны (уключае экспрэсіўныя, эмацыянальныя, ацэначныя магчымасці фразеалагізма).

Значэнні фразеалагізмаў адрозніваюцца пэўнай спецыфікай. Ім уласціва дэталізаваная вобразнасць, высокая ступень эматыўнасці, інтэнсіфікацыя ацэнак, выразная экспрэсіўнасць. Фразеалагізмы не толькі перадаюць тыя ж паняцці, што і словы, але і выражаюць эмацыянальную ацэнку з'яў.

Канататыўны кампанент фразеалагічнага значэння найбольш складаны і структурна разгалінаваны. Эмацыянальна-ацэначнае значэнне фразеалагізма ўтрымлівае ўказанне на вобразы, матывы, намеры камунікацыі, якія садзейнічалі выбару менавіта такой фразеалагічнай формы для намінацыі той ці іншай з'явы рэчаіснасці.

Вельмі часта фразеалагічныя адзінкі даюць больш падрабязную, разгорнутую характарыстыку аб'екта намінацыі, чым семантычна блізкія лексемы, а падчас называюць ці характарызуюць з'явы, для якіх няма наймення ў лексіцы. Экспрэсіўныя фразеалагізмы маюць больш складаную, чым словы ўнутраную форму і характарызуюцца разнастайнасцю канататыўных элементаў.

1.3 Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове

У галіне фразеалогіі даволі часта назіраецца такая з'ява, як варыянтнасць – здольнасць аднаго і таго ж фразеалагізма выступаць у дзвюх, а то і болей разнавіднасцях, узаемазамяняльных у любым кантэксце. Шмат якім фразеалагізмам уласціва варыянтнасць, або здольнасць перадаваць адно і тое ж значэнне неаднолькавай формай. Варыянты аднаго фразеалагізма заўсёды ўзаемазамяняльныя ў любых кантэкстах.

Не ўсім фразеалагізмам уласціва ўстойлівасць. Пад устойлівасцю фразеалагізмаў, як вядома, разумеецца «пастаянства замацаванага за імі зместу, кампанентнага складу і структуры... Калі змест і структура фразеалагізмаў заўсёды ўстойлівыя, то кампанентны склад амаль трэцяй часткі фразеалагізмаў можа змяняцца, у выніку чаго пэўны выраз функцыянуе ў дзвюх, а то і болей разнавіднасцях-варыянтах» [9, с. 5].

«У з'яве варыянтнасці, – піша У. П. Жукаў, – выяўляецца супярэчнасць паміж формай і зместам фразеалагізма. Ідэальна фразеалагічнае значэнне, апрацаванае і замацаванае моўнай традыцыяй, павінна адназначна перадавацца формай, але такая адпаведнасць пастаянна парушаецца. Справа ў тым, што значэнне фразеалагізма мае тэндэнцыю набываць розныя формы выяўлення, і наадварот: адна і тая ж фразеалагічная форма імкнецца абслугоўваць розныя моўныя функцыі» [5, с. 103–104]. У такім разе фразеалагічныя варыянты ў пэўнай ступені збліжаюцца з фразеалагічнымі сінонімамі. Размежаванне сінонімаў і варыянтаў з'яўляецца не да канца вырашаным пытаннем. Рознымі даследчыкамі не раз ужо адзначалася, што межы паміж сінонімамі і варыянтамі досыць хісткія і рухомыя [18, с. 357]. Так, на першы погляд цяжка вызначыць, што перад намі: сінанімічныя фразеалагізмы ці варыянтныя формы аднаго фразеалагізма – *браць за каўнер* (каго) і *браць за шкірку* (каго); *спяваць песні* (каму) і *спяваць асанну* (каму, чаму); *асушаць слёзы* (чые, каму) і *асушаць вочы* (чые, каму).

Размежаванне сінонімаў і варыянтаў з'яўляецца не да канца вырашаным пытаннем. Рознымі даследчыкамі не раз ужо адзначалася, што межы паміж сінонімамі і варыянтамі досыць хісткія і рухомыя. Ёсць некалькі моўных паказчыкаў размежавання варыянтнасці і сінаніміі, якія дазваляюць адрозніваць адну з'яву ад другой. Так, І. Я. Лепешаў называе 6 такіх паказчыкаў: 1) непарушанасць унутранай формы фразеалагізма з пераменным складам кампанентаў; 2) экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка

варыянтаў аднаго фразеалагізма заўсёды аднолькавая; 3) варыянты аднаго і таго ж фразеалагізма заўсёды аднатыпныя па функцыянальнай замацаванасці за пэўным стылем; 4) варыянты аднаго фразеалагізма не адрозніваюцца паміж сабой якімі-небудзь сэнсавымі ці стылістычнымі адценнямі, таму заўсёды ўзаемазамяняльныя ў любых кантэкстах; 5) розныя варыянтныя відазмяненні фразеалагізма заўсёды адбываюцца ў рамках адной і той жа сінтаксічнай канструкцыі; 6) калі мнагазначны фразеалагізм мае пераменны склад кампанентаў ва ўсіх сваіх значэннях, то гэта з'ява варыянтнасці

Пры размежаванні гэтых з'яў найбольш мэтазгодна карыстацца крытэрыямі, якія вылучае І. Я. Лепешаў [10, с. 61–64]. Адным з асноўных паказчыкаў варыянтнасці фразеалагічных адзінак лічыцца непарушнасць унутранай формы. З розным вобразным уяўленнем успрымаюцца фразеалагізмы *браць за каўнер* (каго) і *браць за шкірку* (каго), і зусім аднолькавая ўнутраная форма ў фразеалагізмах *асушаць слёзы* (чые, каму) і *асушаць вочы* (чые, каму). Таму першыя два фразеалагізмы трэба лічыць сінонімамі, а апошнія два – варыянтамі адной адзінкі.

Колькасць фразеалагічнай варыянтнасці ў навуковай літаратуры розная. Так, В. І. Зімін выдзяляе тры тыпы фразеалагічных варыянтаў: лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя; У. П. Жукаў – чатыры: фанетычныя, марфалагічныя, канструктыўныя і лексічныя; З. А. Рудакоўская – пяць: фанетычныя, акцэнталагічныя, сінтаксічныя, лексічныя і камбінаваныя; Ф. М. Янкоўскі – сем: слоўна-кампанентныя, фанетычныя, акцэнтныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, камбінаваныя, эліпсаваныя; І. Я. Лепешаў – восем: лексічныя, марфалагічныя, словаўтваральныя, фанетычныя, акцэнтныя, акцэнт-на-фанетычныя, канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя.

Найбольш распаўсюджаны тып фразеалагічнай варыянтнасці – лексічны. «Лексічнымі варыянтамі фразеалагізма называюцца такія слоўныя відазмяненні, якія адбываюцца ў рамках адной і той жа структурнай мадэлі і не ўносяць ніякіх змен у сэнсавы змест фразеалагізма» [4, с. 25]. Для фразеалагізмаў з лексічнай варыянтнасцю характэрна наяўнасць у іх складзе пераменных слоўных кампанентаў, якія паза межамі фразеалогіі знаходзяцца ў розных адносінах: сінанімічных (*кавалак хлеба – кусок хлеба, коўзанне па паверхні – слізганне па паверхні*); рода-відавых (*конь божы – конь ісусаў, гад падкалодны – змей падкалодны*); тэматычных (*пень асінавы – пень бярозавы, станавая жыла – станавы хрыбет*).

Марфалагічныя разнавіднасці адрозніваюцца граматычнай формай аднаго ці двух кампанентаў. Звычайна вар'іруецца кампанент, суадносны з назоўнікам. Як выключэнне выступаюць іншыя выразы: *ад маёй (мае) галавы* мае варыяцыю канчатка займенніка ў межах роднага склону, а ў фразеалагізме *святая (-ое) святых* узаемазамяняюцца родавыя формы прыметніка (субстантываванага). Прычыны марфалагічнай варыянтнасці розныя. Вар'іраванне родавых канчаткаў назоўнікавых кампанентаў і канчаткаў у межах аднаго склону абумоўлена самой сістэмай мовы, дзе

граматычныя формы на ўзроўні слоў могуць выкарыстоўвацца з варыянтнымі канчаткамі. У складзе фразеалагізма часам захоўваюцца старажытныя або дыялектныя канчаткі, якія працягваюць існаваць у ім побач з агульнаўжывальнымі: *ад маёй (мае) галавы*. Словаўтваральныя варыянты адрозніваюцца сваёй словаўтваральнай структурай.

Фанетычныя варыянты адрозніваюцца якім-небудзь адным ці двума гукамі. Акцэнтныя варыянты маюць адрозненні ў месцы націску ў якім-небудзь кампаненце. Акцэнтна-фанетычныя варыянты – гэта разнавіднасці фразеалагізма, у адным з кампанентаў якога адбываецца акцэнтнае вар’іраванне, што ў сваю чаргу выклікае змены ў яго гукавым складзе.

Наступны тып фразеалагічнай варыянтнасці – канструктыўна-колькасны. Дарэчы, агульнапрынятай назвы для варыянтаў гэтага тыпу няма. В. І. Зімін [6] называе іх эліпсам і ўключае ў лексічныя варыянты. Іншы раз іх называюць структурнымі (Н. А. Кірсанава), сінтаксічнымі (Л. М. Калеснікава). Беларускія даследчыкі называюць іх колькаснымі (М. А. Даніловіч) ці канструктыўна-колькаснымі (І. Я. Лепешаў). Канструктыўна-колькасныя варыянты маюць у сваім складзе адзін або некалькі факультатыўных кампанентаў. Прапускацца, скарачацца могуць часткі фразеалагізма, суадносна як з адным словам, так і са спалучэннем слоў.

І. Я. Лепешаў зазначае, што «многія фразеалагізмы здольны ўжывацца то ў поўным, то ў няпоўным кампанентным складзе. Яны суадносяцца як раўнапраўныя варыянты, аднолькава дапушчальныя ў межах нормы. Эліптычны варыянт фразеалагізма захоўвае тыя ж сэнсавыя і эмацыянальна-ацэначныя якасці, што і яго нескарочаны адпаведнік» [8, с. 139]. Апускацца могуць кампаненты, якія належаць да розных часцін мовы: займеннікавыя кампаненты, прыслоўныя, назоўнікавыя, прыметнікавыя, дзеепрыметнікавыя, злучнікавыя, а таксама прыназоўнікава-склонавыя спалучэнні. Як піша П. А. Лекант, «скарочаныя і нескарочаныя варыянты фразеалагічнай адзінкі “суіснуюць” у маўленні, як правіла, не выцясняючы адзін аднаго. У шэрагу выпадкаў скарочаныя варыянты сталі больш ужывальнымі, чым нескарочаныя» [цыт. па: 8, с. 213].

У камбінаваных варыянтах спалучаюцца два ці некалькі тыпаў вар’іравання. Розныя тыпы фразеалагічнай варыянтнасці не супрацьпастаўленыя, а вельмі цесна звязаныя паміж сабой. Адным з праяўленняў гэтай сувязі з’яўляецца наяўнасць у мове змешаных, ці камбінаваных, варыянтаў. Змешаны тып варыянтнасці падкрэсліваецца і многімі даследчыкамі.

ГЛАВА 2

СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З КАМПАНЕНТАМІ-НАЙМЕННЯМІ ОРГАНАЎ МАЎЛЕННЯ

2.1 Семантычная групоўка фразеалагізмаў

Актыўнымі органамі маўлення называюць рухомыя органы маўленчага апарату, якія маюць мускулатуру і могуць рухацца. Да іх адносяцца ніжняя сківіца, мяккае паднябенне, язык, губы, галасавыя звязкі і інш. Пасіўныя органы маўлення самастойна не рухаюцца, пры вымаўленні гукаў да іх набліжаюцца ці з імі змыкаюцца актыўныя органы маўлення. Пасіўнымі органамі маўлення называюць зубы, верхнюю сківіцу, цвёрдае паднябенне і інш.

Часцей за ўсё сярод моўных адзінак разглядаемай групоўкі сустракаюцца фразеалагізмы з кампанентам-назоўнікам *язык*. Язык перш за ўсё ўспрымаецца як інструмент гаварэння. У спалучэннях *балбатаць языком*; *біць язык аб зубы* акцэнт робіцца на неўсвядомленае стаўленне чалавека да працэсу маўлення. Свядомае стварэнне перашкод у сваёй маўленчай дзейнасці дапускае чалавек, калі можа *трымаць рот на замку*; *язык за зубамі прышчаміць*; *наступіць на язык*. Варта асоба адзначыць беларускі фразеалагізм *языком аперазацца*, у семантыцы якога адзначана такая рыса інструмента маўлення, як яго даўжыня. Носьбіты беларускай мовы адзначаюць, што ў выніку гаварэння без сэнсу язык становіцца такім доўгім, што ім можна аперазацца.

Беларускія вобразна матываваныя ідыёмы і ўстойлівыя спалучэнні слоў, якія ўключаюць лексічны кампанент *язык*, характарызуюць з розных бакоў сферу маўлення; у прамым значэнні рэалізуюць значэнне слова ‘орган, які ўдзельнічае ў стварэнні гукаў’. У такіх фразеалагізмах, як *язык заплятаецца*, *язык не слухаецца*, *язык прыліп да гартані*, «размоўца паўстае як “пацярпелы” (пацыенс), а мова выступае як інструмент маўлення і як непасрэдны вінаваты (квазіагенс) [23, с. 95].

У аснове многіх беларускіх іменных фразеалагізмаў са словам *язык* ляжыць метафара: перанос характарыстыкі мовы на характарыстыку чалавека: *доўгі язык* – ‘балбатлівы чалавек’, *злыя языкі* – ‘пляткары, паклёпнікі’, *востры язык* – ‘дасціпны, з’едлівы чалавек’. *Востры на язык* – выраз з агульным аналітычным значэннем. Абодва кампаненты – сэнсаўтваральныя: *востры* суадносіцца са значэннем ‘дасціпны, з’едлівы’, а *язык* – са значэннямі як ‘орган маўлення’, так і ‘здольнасць выказваць свае думкі словамі’.

Не любяць у народзе тых, хто гаворыць пустое, пустасловіць, пра такіх кажуць – *язык меле*. З неадабрэннем успрымаюцца тыя, хто дазваляе сабе гаварыць лішняе, асабліва, хто лаецца, пра такіх кажуць – *дае волю языку*. Бо менавіта язык вінаваты, што чалавек гаворыць што-небудзь непрымальнае, паколькі ў асуджэнне гэтаму можна пачуць вокліч абурэння, выражаны

фразеалагізмам *каб язык адсох*. Плеткароў і паклепнікаў называюць *злыя языкі*.

Адной з адметных рысаў беларуса з'яўляецца асцярожнасць, асабліва асцярожнасць у выказваннях, бо лепш менш гаварыць, разважаць, быць асцярожным у выказваннях, калі трэба, і прамаўчаць, што адлюстравана ў такіх фразеалагізмах, як: *прытрымаць язык, прытрымліваць язык за зубамі, трымаць язык на замку, трымаць язык на прывязі*. Паколькі кожны ведае, што цябе могуць і прымусіць замоўкнуць, што перадаецца ў фразеалагізмах *падкараціць язык, падрэзаць язык, укараціць язык* з дапамогай характарыстычных кампанентаў-дзеясловаў.

Дзеяслоўныя фразеалагізмы са словам *язык* метафарычна апісваюць дзеянні, якія здзяйсняюцца над языком або з дапамогай языка. Напрыклад, фразеалагізмы, якія маюць значэнне 'маўчаць' або 'замаўчаць': *трымаць язык за зубамі, трымаць язык на прывязі, праглынуць язык, язык прыліп да гартані*. Фразеалагізм *высалапіўшы язык* склаўся на аснове свабоднага словазлучэння, звязанага з паводзінамі сабакі, які пры гарачыні ці стамляльным бегу высалоплівае язык.

Адзначым фразеалагізмы, якія станоўча ці негатыўна характарызуюць аратарскія здольнасці моўцы, асабліва сці яго гаворкі: *язык добра падвешаны, язык дрэнна падвешаны, язык заплятаецца, язык развязаўся, язык зламаеш*. Любоў людзей пагаварыць, папляткарыць рэпрэзентуецца ў наступных фразеалагізмах: *малоць языком; часаць языкамі; пляскаць языком*.

Сярод фразеалагізмаў са словам *язык* ёсць выклічнікавыя фразеалагізмы: фразеалагізм-пажаданне адмоўнага характару *ціпун табе на язык*; фразеалагізм-клятва – клятвеннае запэўненне ў чым-небудзь *адсохні мне язык*.

У моўнай карціне свету беларуса на прыкладзе толькі характарыстыкі яго маўленчай дзейнасці праз фразеалагізмы з кампанентам *язык* замацавана першапачатковая роля саматызма *язык* ва ўтварэнні маўлення: для адлюстравання працэсу маўлення языком утвараюцца розныя дзеянні (ім варочаюць, мелюць, трэплюць, чэшучь і інш.), парушэнні маўлення апісваюцца як збой у функцыянаванні языка, яго немагчымасці рухацца (*язык адняўся, язык да зубоў прымерз, язык прысох* і інш.). Кампанент *язык* у складзе фразеалагізма набывае самую розную сімволіку, выступае эталонам стэрэатыпнасці мыслення пра маўленчую дзейнасць чалавека. Цэнніца той, хто ўмее свабодна, легка і прыгожа гаварыць, хто дасціпны, з'едлівы ў размове і да т. п. Асуджаюцца такія адмоўныя якасці чалавека, як пустаслоўе, балбатлівасць, пляткарства, бо менавіта язык мяняе свой памер (*доўгі язык*), свае звычайнае месца (*язык па-за вушамі ходзіць, язык каля вушэй матляецца*), выступае на аснове пераасэнсавання найменнем чалавека (*злыя языкі*) і інш., што і надае фразеалагізмам з гэтым кампанентам негатыўную ацэнку. Цэнніца ў беларусаў культура маўлення, тых, хто лаецца (*дае волю языку*), у народзе не любяць, і асцярожнасць, стрыманасць у выказваннях, паколькі лепш прытрымліваць язык за зубамі.

Рэакцыя на страх можа пазбавіць чалавека голасу, альбо паўплываць на выразнасць маўлення. Такая рэакцыя рэпрэзентуецца ў фразеалагізме *язык адняўся* ‘хто-н. рап-тоўна змоўк, страціў здольнасць гаварыць (ад страху, здзіўлення і пад.)’; *язык прысох / прыліп* <да зубоў, да паднябення> ‘хто-н. раптоўна страціў здольнасць гаварыць (ад страху, здзіўлення і пад.)’.

Аналіз семантызацыі фразеалагізмаў з саматызмам *зуб* у беларускай мове як адзінкі культурнага фонду дазваляе вылучыць іх сувязь з фіксацыяй элементаў жыццёвага вопыту, набываннем ведаў, навыкаў, уменняў. Напрыклад: *з’есці зубы на чым-небудзь* азначае ‘набыць досвед у якой-небудзь справе’. Дадзены фразеалагізм пры гэтым значыць, што досвед гэты набыты шляхам доўгіх практыкаванняў і паўтораў неабходных дзеянняў. *Паспрабаваць, расмакаваць на зуб* азначае ‘блізка даведацца, выпрабаваць непасрэдна, выпрабаваць на асабістым досведзе’.

Досыць вялікая група фразеалагізмаў адлюстроўвае і ілюструе семантызацыю *зуба* (*зубоў*) як сімвала агрэсіі, які выступае зброяй нападения або абароны. Напрыклад, *паказаць зубы* – ‘прадэманстраваць гатоўнасць даць адпор, абараніць сябе’. Пры гэтым маецца на ўвазе, што суб’ект гатовы дзейнічаць агрэсіўна і рашуча. *Да зубоў узбройвацца* – цалкам, з лішкам. Калі гаворка ідзе пра зубы, то семантычны сэнс часта злучаны з прыёмам ежы. Напрыклад: на адзін *зуб* азначае ‘мала, недастаткова, звычайна пра ежу’.

Фразеалагізм са словам *зуб* у беларускай мове не толькі адлюстроўвае традыцыі народа, але і межы унутранай прасторы чалавека, напрыклад: *трымаць язык за зубамі* абазначае ‘вельмі акуратна ставіцца да сваіх слоў, не казаць лішняга’, раіць захоўваць маўчанне і не балбатаць лішняга. Кожнаму вядома, што празмернай балбатлівасцю можна наклікаць бяду, таму ў размове трэба захоўваць асцярожнасць.

Паколькі губы – гэта адзін з актыўных маўленчых органаў, цалкам лагічна, што яны лічацца сімвалам красамоўства, а выразы, якія апісваюць іх рухі, метафарычна пераасэнсоўваюцца: *навесіць [сабе] замак на губы* – ‘прымусіць сябе маўчаць, не казаць што-л.’. Па губах можна меркаваць аб настроі, аб адчуваемых эмоцыях: *крывіць губы, капыліць губу* – ‘крывіцца, выражаючы незадаволенасць, злосць’. Як кампанент фразеалагічнай адзінкі губа ў беларускай мове выступае сімвалам добрага густу: *губа не дурніца* – ‘пра чалавека, які валодае добрым густам’; *па губах* – ‘падабаецца, падыходзіць што-н.’.

Сярод фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення вызначаюцца адзінкі са станоўчай афарбоўкай: *язык як брытва; язык гладка ходзіць; язык добра падвешаны; востры язык*.

У аналізуемай групоўцы маюцца і адзінкі з негатывнай ацэнкай: *злыя языкі* – ‘пляткары, паклёпнікі’. Фразеалагізмы з адмоўнай семантыкай дапамагаюць выкрыць заганы людзей, выявіць недахопы, гэтым асцерагчы іншых ад неабдуманых слоў і ўчынкаў. Такія ўстойлівыя адзінкі паказваюць

залішнюю балбатлівасць, пустаслоўе, надаюць найпраўдзівейшую характарыстыку чалавеку.

Кампанент *зуб* уваходзіць у склад шматлікіх беларускіх фразеалагізмаў, абсалютная большасць з іх маюць адмоўную канатацыю, адлюстроўваюць розныя эмоцыі, станы, становішчы чалавека. Напрыклад: *грызці зубы* – ‘гневацца, злавацца на каго-небудзь, імкнучыся прынесці шкоду, непрыемнасць’; *вастрыць зуб* – ‘моцна ненавідзець каго-небудзь, рыхтаваць якую-небудзь непрыемнасць’; *навязнуць у зубах* – ‘моцна надакучыць’.

Як сведчацьдаследаванні І. Я. Лепешава, паводле паходжання многія адзінкі агульныя для ўсходнеславянскіх моў (*язык без касцей, язык як бритва, язык доўгі* і інш.) [9]. Так, кампанентны склад фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення у беларускай і рускай мовах у многім супадаюць. Напрыклад: *біць язык аб зубы* – *бить язык об зубы, язык добра падвешаны* – *язык хорошо подвешен, язык як бритва* – *язык как бритва, язык доўгі* – *язык длинный, заговорваць зубы* – *заговаривать зубы, язык без касцей* – *язык без костей, востры язык* – *острый язык*.

Неад’емнай уласцівасцю большасці фразеалагічных адзінак беларускай мовы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення з’яўляецца эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка. Гэта значыць, што пры дапамозе фразеалагізмаў не толькі называюцца тыя або іншыя з’явы рэчаіснасці, але і выказваюцца адносіны гаворакай асобы да гэтых з’яў. Напрыклад, працэс смеху можна перадаць дзеясловам *смяцца*, які будзе выконваць толькі намінацыйную функцыю і фразеалагізмам *зубы скаліць*, які мае ярка выражаную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку.

Фразеалагізмы з адмоўнай семантыкай дапамагаюць выкрыць заганы людзей, выявіць недахопы, гэтым асцерагчы іншых ад неабдуманых слоў і ўчынкаў. Такія ўстойлівыя адзінкі паказваюць залішнюю балбатлівасць, пустаслоўе, надаюць найпраўдзівейшую характарыстыку чалавеку. Адзінкі са станоўчай афарбоўкай ухваляюць красамоўства чалавека. Найбольш тыповымі відамі стылістычнай афарбоўкі з’яўляюцца наступныя:

- адабрэнне: *востры на язык, зубы з’еў, язык гладка ходзіць*;
- неадабрэнне: *язык у роце не месціцца, ламаць язык на чужы лад*;
- жартаўлівасць: *барана з адным зубам, язык да зубоў прымёрз, язык заплятаецца, праглынуць язык*;
- іранічнасць: *губа не дура, на губах мёд, а ў сэрцы лёд, высалапіўшы язык, высалапіць язык, на адзін зуб*;
- пагардлівасць: *жаба на языку не спячэцца, язык каля вушэй матляецца, каб ціпун на язык дастаў*.

2.2 Адназначныя і мнагазначныя фразеалагізмы

У большасці сваёй фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення адназначныя, але з’ява полісеміі, уласцівая словам, сустракаецца і сярод іх. Гэтыя фразеалагізмы характарызуюць дзеянне або стан асобы ці

прадмета, і іх рэалізацыя ў маўленні, за рэдкім выключэннем, немагчымая без дапаўнення іх назвай суб'екта ва ўскосных склонах: *язык меле (у каго) 'хто-н. гаворыць пустое, пустасловіць'*; *падрэзаць язык (каму) 'прымусіць каго-н. замоўкнуць, менш гаварыць лішняе'*; *пацягнула за язык (каго) 'знянацку захацелася каму-н. выказацца, запытаць пра што-н.'*; язык без касцей (у каго) 'хто-н. вельмі балбатлівы, гаворыць лішняе' і інш.

Звычайна адназначнымі з'яўляюцца фразеалагізмы, якія маюць структуру сказа: *як карова языком злізала; зуб на зуб не пападае; малако на губах не абсохла.*

Прыклады мнагазначных фразеалагізмаў: *язык што брытва* – ужыв. са значэннямі 'здольнасць востра і дасціпна гаварыць' і 'хто-н. дасціпны, з'едлівы ў размове'; *праз (скрозь) зубы* – ужыв. са значэннямі 'невывразна, неразборліва або ледзь чутна (гаварыць, мармытаць і пад.)' і 'з пагардай, незадавальненнем (гаварыць, цадзіць і пад.)'.

У шэрагу ўстойлівых адзінак адлюстроўваюцца фармальныя якасці маўлення. У складзе гэтай групы прадстаўлены абазначэнні такіх яго параметраў, як асаблівасці вымаўлення і здольнасць да стварэння тэксту. Сярод вымаўленчых асаблівасцяў з дапамогай фразеалагізмаў пазначаецца перавышэнне нарматыўнай гучнасці, невыразнае, неразборлівае, ледзь чутнае вымаўленне (*язык блытаецца, язык заплятаецца, праз (скрозь) зубы*), вельмі хуткі, перарывісты тэмп маўлення ў спалучэнні з залішняй эмацыянальнасцю або надта нудны, аднастайны тэмп. Пры характарыстыцы здольнасці таго, хто гаворыць, да стварэння тэксту фразеалагізмы называюць уменне гаварыць свабодна, прыгожа, выразна, вобразна і пераканаўча, без намаганняў ствараючы выразны тэкст як у вуснай, так і пісьмовай форме (*язык гладка ходзіць, язык добра падвешаны, язык на шарнірах*), або невалоданне гэтым навыкам, коснаязыкасць – звычайна ў вусным маўленні (*без языка, языка няма, язык дрэнна падвешаны*). Ёсць таксама фразеалагізмы са значэннем залішняй гаманлівасці (*язык без касцей*). Фразеалогія рэпрэзентуе таксама змястоўныя якасці маўлення. Тут адлюстроўваецца адпаведнасць зместу маўлення крытэрыям праўдзівасці і інфарматыўнасці. Сярод фразеалагічных адзінак, суадносных з нормай праўдзівасці маўлення, выяўлены адзінкі са значэннем падману, наўмыснага скажэння ісціны.

Значэнне фразеалагізма *зубы з'еў* можна растлумачыць і дзеяслоўным словазлучэннем 'мае вялікі вопыт', і прыметнікавым 'вельмі вопытны', і назоўнікам 'майстар на што-небудзь'. Фразеалагізм *зубы з'еў на чым, у чым* паходзіць са свабоднага словазлучэння, якое пераасэнсавалася на аснове падабенства з'яў: у каня, калі яму больш за дзевяць гадоў, зубы з'едзеныя; зразумела, што такі конь мае пэўную «вывучку». Зрэдку фразеалагізм ужываецца і са значэннем 'састарэць, дажыць да старых гадоў на адным месцы, на адной пасадзе'; у такім разе змяненне дзеяслоўнага кампанента не абмяжоўваецца толькі формамі прошлага часу (*з'еў, з'ела, з'елі*).

У фразеалагізмах таксама знайшлі адлюстраванне функцыянальных характарыстыкі маўлення. Фразеалагічныя адзінкі часта намінуюць маўленчыя дзеянні таго, хто гаворыць, якія не ўхваляюцца суразмоўцам і спыняюцца як недарэчныя па розных прычынах: *пляскаць языком, мянціць языком, трапаць языком, часаць язык*. Неабходнасць кантролю за маўленчай плынню можа быць выказана праз патрабаванне замаўчаць (*прыкусиць язык, наступіць сабе на язык, праглынуць язык, прышчаміць язык*) або злопажаданне пры негатыўным успрыманні чыйго-небудзь маўлення (*каб у цябе язык адсох*). Няўхвальная ацэнка чалавека, схільнага да рэзкіх, прамалінейных і бестактоўных выказванняў, адлюстроўваецца ў выразах *востры язык, язык што брытва*.

Некаторыя фразеалагізмы абазначаюць асаблівыя спосабы перадачы інфармацыі: у адсутнасць сведак альбо вельмі ціха, каб яна была схаваная ад іншых, ці, наадварот, так, каб пра яе даведаліся ўсюды, для прыцягнення ўвагі многіх (*з языка не спускаць*).

Пераважная большасць полісемантычных фразеалагізмаў характарызуецца стылістычнай аднароднасцю, маналітнасцю іх стылістычнага значэння, тая ці іншая канатацыя звычайна ахоплівае ўсе іх значэнні.

Не па зубах што – а) цяжка разжаваць, з’есці; б) перан. не пад сілу, не па здольнасцях.

Вастрыць (тачыць) зуб (зубы) – а) на каго. Маючы злосць на каго- н., імкнуцца нашкодзіць яму, нарабіць непрыемнасцей; б) на што. Мець вялікае жаданне завалодаць чым- н., захапіць што- н.

Што да функцыянальна-стылёвай афарбоўкі, то неабходна адзначыць функцыянальна-замацаваныя за пэўным стылем фразеалагічныя адзінкі: прастамоўныя – *адсохні мне язык*; размоўныя – *абламаць зубы*.

2.3 Сінанімія фразеалагізмаў

2.4 Антанімія фразеалагізмаў

ГЛАВА 3
ВАРЬЯНТНАСЦЬ ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ
З КАМПАНЕНТАМІ-НАЙМЕННЯМІ ОРГАНАЎ МАЎЛЕННЯ

3.1 Лексічныя варыянты

3.2 Марфалагічныя варыянты

3.3 Фанетычныя варыянты

3.4 Канструктыўна-колькасныя варыянты

3.5 Камбінаваныя варыянты

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Фразеалагічныя адзінкі, з'яўляючыся знакамі другаснай намінацыі, узнікаюць у працэсе метафарызацыі і метанімізацыі, звязаны з вобразнымі уяўленнямі носьбітаў мовы пра тую ці іншую з'яву навакольнай рэчаіснасці і з'яўляюцца носьбітамі інфармацыі, якая мае культурнае значэнне.

Семантычны аналіз беларускай фразеалогіі, звязанай са сферай маўлення, паказаў, што найбольш аб'ёмная група фразеалагічных адзінак рэпрэзентуе змястоўныя якасці маўлення. Другое месца займаюць фразеалагізмы, якія адлюстроўваюць функцыянальныя характарыстыкі маўлення. Асаблівасці фармальнага боку маўлення, відавочна, з'яўляюцца менш значымі пры камунікацыі: гэты група фразеалагізмаў нешматлікая. Варта адзначыць, што фразеалагічная семантыка фразеалагізмаў складаная, і некаторыя адзінкі можна адначасова аднесці да некалькіх розных груп для больш дакладнай класіфікацыі.

Асноўныя значэнні фразеалагізмаў са словам *язык* у беларускай мове наступныя: 1) (за)маўчаць; 2) прамаўляць з цяжкасцю; 3) многа гаварыць; 4) язык – квазіагенс, непасрэдна вінаваты ў маўленчай сітуацыі.

Асноўныя значэнні фразеалагізмаў са словам *зуб* у беларускай мове наступныя: 1) зуб абазначае сілу; 2) зуб метанімічна звязаны з ежай; 3) зуб звязаны з досведам; 4) зуб звязаны з адмоўнай эмоцыяй чалавека (крыўда, гнеў, злосць, нянавісць, смех); 5) зуб выступае як сімвал агрэсіі.

Асноўныя значэнні фразеалагізмаў са словам *губа* ў беларускай мове наступныя: 1) красамоўства; 2) індыкатар настрою; 3) добры густ; 4) эталон вялікай колькасці. Слова *губа*, апроч яго прамых функцый, мае і функцыянальна значныя для культуры сэнсы, якія надаюць гэтаму слову роля знака культуры. Лексема *губа* як кампанент фразеалагізмаў у светаўспрыманні беларусаў – сімвал шматзначны. Улічваючы сімвалічны складнік значэння дадзенай лексемы-саматызму, можна растлумачыць сэнс шматлікіх фразеалагізмаў, у склад якіх яна ўваходзіць.

Паводле свайго граматычнага значэння большасць фразеалагізмаў суадносіцца з дзеясловамі і прыслоўямі, рэдка – з назоўнікамі і прыметнікамі. Паводле сінтаксічнай характарыстыкі фразеалагізмы адносяцца да фразеалагізмаў-словазлучэнняў і фразеалагізмаў-спалучэнняў слоў. Са структурай сказа акрэсленыя адзінкі сустракаюцца рэдка.

У аснове фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення ляжаць як станоўчыя, так і адмоўныя вобразы паводзінаў чалавека, які, з аднаго боку, умее свабодна, лёгка і прыгожа гаварыць, вылучаецца сярод іншых красамоўствам, а з другога боку, сваімі дзеяннямі, учынкамі можа быць надакучлівым, перашкаджаць, а таксама абгаворваць іншых, пускаць плёткі.

Пашыраныя з'явы сярод фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення – варыянтнасць і сінанімія, менш характэрная з'ява –

антанімія. У з'яве варыянтнасці назіраецца пэўная заканамернасць: чым больш фразеалагізм мнагачленны, тым больш ён мае варыянтаў. Найбольш распаўсюджаны тып фразеалагічнай варыянтнасці – лексічны. Значна радзей сустракаюцца фанетычныя, марфалагічныя, словаўтваральныя, акцэнтна-фанетычныя варыянты. Розныя тыпы фразеалагічнай варыянтнасці не супрацьпастаўлены, а вельмі цесна звязаны паміж сабой. Адным з праяўленняў гэтай сувязі з'яўляецца наяўнасць сярод фразеалагізмаў-сказаў змешаных (камбінаваных) варыянтаў (адначасова лексічных і канструктыўна-колькасных; лексічных, марфалагічных і словаўтваральных і інш.).

Фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення маюць не толькі прыватнае, але і абагульненае значэнне, дзякуючы чаму паводле свайго катэгарыяльнага значэння адны фразеалагізмы суадносяцца з рознымі часцінамі мовы, а другая частка з'яўляецца несудадной з часцінамі мовы.

Найлепшы вынік пры выяўленні катэгарыяльнага значэння фразеалагічнай адзінкі мае комплексны падыход, улік усіх трох паказчыкаў, цэласны аналіз семантыкі, марфалагічных асаблівасцей і сінтаксічнай функцыі ў сказе. Назоўнікавыя фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення выражаюць агульную катэгорыю прадметнасці, якая дапаўняецца і канкрэтызуецца прыватнымі катэгорыямі роду, ліку і склону. Прыметнікавыя фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення выступаюць як якасная характарыстыка асобы, так і якасная характарыстыка прадмета, з'яўляючыся не толькі зменнымі выразамі, але і нязменнымі. Усе дзеяслоўныя фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення ўжываюцца толькі ў неазначальнай форме, бо рэалізуюць сваё значэнне пры строга акрэсленых словах-суправаджальніках. Характарызуюцца праз катэгорыі трывання, часу, асобы, ладу, роду і ліку.

Прыслоўныя фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення належаць толькі да азначальнай семантычнай групы. Рэалізуюць уласцівае ім значэнне толькі ў спалучэнні з дзеясловамі.

Выклікавыя фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення выражаюць розныя пачуцці і волевыяўленні, але не абазначаючы і не называючы іх. З сінтаксічнага боку яны не звязаны з іншымі словамі, не з'яўляюцца членамі сказа і займаюць у ім ізаляваную пазіцыю.

Фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення, несудадныя з часцінамі мовы, не менш пашыраны, чым іншыя семантыка-граматычныя тыпы. Сэнсавы змест несудадных фразеалагізмаў раскрываецца з дапамогай прэдыкатыўнага словазлучэння, у складзе якога ролю граматычнага ці лагічнага дзейніка выконвае няпэўны займеннік. Разам з тым, паводле семантычнай накіраванасці адны несудадныя фразеалагізмы могуць характарызаваць чалавека, іншыя ж - прадметы.

Як бачым, фразеалагізмы з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення складаюць даволі значную па колькасці групу фразеалагічных адзінак. Іх характарыстыка ў марфалагічным аспекце паказала, што адны

адзінкі выступаюць як больш прадуктыўныя, другія - менш прадуктыўныя. Фразеалагічныя адзінкі з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення узбагачаюць мову і выступаюць як сродкі яе выразнасці і эмацыянальнасці.

Паколькі многія з разгледжаных устойлівых адзінак маюць негатыўныя канатацыі, нормы маўленчай камунікацыі часцей адлюстроўваюцца праз антынормы. Фразеалогія паказвае, што да нормаў адносяцца ўмераныя гучнасць і тэмп маўлення, выразнасць вымаўлення, валоданне навыкамі стварэння звязнага тэксту, праўдзівасць і высокая ступень інфарматыўнасці маўлення, яснасць сэнсу, дарэчнасць маўленчага паведамлення, прытрымліванне правіл этыкету і інш.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Аксамітаў, А. С. Беларуская фразеалогія / А. С. Аксамітаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – 224 с.
2. Аксамітаў, А. С. Беларуская фразеалогія ў граматычным, семантычным і функцыянальным аспектах / А. С. Аксамітаў // Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск: Народная асвета, 1994. – С. 142–157.
3. Даніловіч, М. А. Вывучэнне фразеалогіі на ўроках мовы: дапаможнік для настаўніка / М. А. Даніловіч. – Мінск: Нар. асвета, 1991. – 96 с.
4. Жуков, В. П. Об устойчивости и варианности фразеологизмов на семантическом уровне / В. П. Жуков // Проблемы устойчивости и варианности фразеологических единиц. – Тула, 1972. – Вып. 2. – С. 20–30.
5. Жуков, В. П. Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
6. Зимин, В. И. К вопросу о варианности фразеологических единиц / В. И. Зимин. – Тула: Тул. ГПИ им. Л. Н. Толстого, 1972. – С. 70–83.
7. Лепешаў, І. Я. Моўныя самацветы / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Народная асвета, 1985. – 72 с.
8. Лепешаў, І. Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.
9. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
10. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія ў творах К. Крапівы / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 152 с.
11. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. Т. 1 / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2008. – 672 с.
12. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. Т. 2 / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2008. – 704 с.
13. Ляшчынская, В. А. Ідыяматыка беларускай мовы ў лінгвакультуралагічным асвятленні: вучэбны дапаможнік / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2019. – 250 с.
14. Ляшчынская, В. А. Канцэпты прыродных стыхій у фразеалагічнай карціне свету беларусаў: агонь, вада, зямля і паветра / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2018. – 222 с.
15. Ляшчынская, В. А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.
16. Ляшчынская, В. А. Фразеалагічныя адзінкі ў мове Я. Купалы / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2008. – 186 с.

17. Ляшчынская, В. А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія: вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2010. – 230 с.
18. Маршэўская, В. В. Варыянтнасць дзеяслоўных фразеалагізмаў / В. В. Маршэўская // Славянскі мир і нацыянальная рэчывая культура в савременнай каммунікацыі: зборнік навучных артыкулаў, псв'ячэнны 160-летію со дня рождзення акадэміка Евфимия Фёдоровича Карскаго, 80-летію філалагічнага факультета Гродненскаго дзусдарственага універсітета імені Янкі Купалы і 80-летію Гродненскаго дзусдарственага універсітета імені Янкі Купалы. В 2-х частях. – Гродно, 2020. – С. 356–362.
19. Маршэўская, В. В. Семантычная і граматычная характарыстыка фразеалагізмаў са структурай сказа: манаграфія / В. В. Маршэўская. – Гродна: ЮрСаПрынт, 2019. – 124 с.
20. Мокиенко, В. М. Когнітыўнае і акагнітыўнае во фразеалогіі / В. М. Мокиенко // Фразеалогія і когнітывістыка: матэрыялы 1-й Міждунар. навуч. канф. (Белгород, 4 – 6 мая 2008 г.): в 2 т. Т. 1: Ідыяматіка і пазнанне / отв. ред. проф. Н.Ф. Олэфіренка. – Белгород: БелГУ, 2008. – 362 с. – С. 13–26.
21. Садоўская, А. С. Мнагазначнасць фразеалагізмаў // Славянская фразеалогія в ареальнаму, історычнаму і этнакультурнаму аспектах: Матэрыялы ІІІ Міждународнай навучнай канферэнцыі / Отв. ред. В. И. Коваль. – Гомель: УО «ГГУ ім. Ф.Скорины», 2003. – С. 193 – 198.
22. Телія, В. Н. «Говорить» в зеркале абіходнаго сазнанія / В. Н. Телія // Логічны аналіз языка: Язык рэчывых дзействаў. – М., 1994. – С. 93–98.
23. Телія, В. Н. Русская фразеалогія. Семантычны, прагматычны і лінгвокультуралагічны аспекты / В. Н. Телія. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
24. Хлусевіч, І. М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове / І. М. Хлусевіч. – Гродна: ГрДУ імя Я.Купалы, 2002. – 100 с.
25. Юрэвіч, У. М. Слова і вобраз / У. М. Юрэвіч. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1961. – 151с.
26. Якшук, Л. А. Назоўнікавыя фразеалагізмы ў сучаснай беларускай мове: аўтарэф. дыс. ...канд. філал. навук: 10.02.01 / Л. М. Якшук; НАН РБ, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа – Мінск, 2006. – 22 с.
27. Янкоўскі, Ф.М. Беларуская фразеалогія / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск: Народная асвета, 1981. – 79 с.
28. Янкоўскі, Ф. М. Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1968. – 451 с.
29. Яўдошына, Л. І. Слова ў мастацкім кантэксце / Л. І. Яўдошына. – Брэст: БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2003. – 125 с.

**Рэстр фразеалагізмаў беларускай мовы
з кампанентамі-найменнямі органаў маўлення**